

Olexandr Bezarov. Russian Revolution of the Jewish Anarchists. The article examines the place and role of the Jewish anarchist movement in the Russian Empire during the First Russian Revolution. It is established that the Jewish anarchists played a prominent role in the revolutionary processes of 1905–1907 in the Russian Empire, concentrated their revolutionary activity in the cities and towns of the «strip of settling», were active participants in the Jewish self-defense during the pogroms. The leaders of the Jewish anarchist movement (A. G. Taratuta, I. S. Grossman, B. I. Engelson, K. M. Erdelevsky, Ya. I. Kirillovsky) hoped for the socialist nature of the revolutionary changes in the country, but on the other hand, they advocated left-radical positions, practiced terrorism and expropriation. Important centers for the development of the movement during this period were Berdichev, Warsaw, Yekaterinoslav, Zhytomir, Kiev, and Odessa, in which groups of «anarchist communists» and «anarchist syndicalists» operated. Their connections with international centers of the anarchist movement have been established.

Key words: Jews, anarchism, the First Russian revolution, terrorism, pogroms.

Стаття надійшла до редколегії
12.08.2018 р.

УДК 94(477.8)«1917/1918»

Володимир Баран

Всеросійська надзвичайна комісія: початок діяльності (грудень 1917 р. – липень 1918 р.)

У статті показано історичні передумови створення та особливості функціонування Всеросійської надзвичайної комісії, напрями каральної діяльності радянських органів державної безпеки в грудні 1917 – липні 1918 рр.

Ключові слова: Всеросійська надзвичайна комісія, органи державної безпеки, радянська тоталітарна система.

Постановка наукової проблеми. У статті порушено проблеми створення й каральної діяльності Всеросійської надзвичайної комісії, яка служила знаряддям придушення політичної опозиції та жорсткого контролю влади над суспільством.

Мета статті – на базі опублікованих матеріалів розкрити історичні передумови виникнення Всеросійської надзвичайної комісії й проаналізувати характерні риси та особливості її діяльності в початковий період становлення радянської тоталітарної системи.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Восени 1917 р. більшовицька партія здійснила збройне повстання в Петрограді, скинувши Тимчасовий уряд і проголосивши встановлення радянської влади в Росії. Уже перші кроки нового режиму були спрямовані на докорінну перебудову суспільства, на цілковите руйнування панівних політичних, економічних і духовних відносин. Не дивно, що така вкрай радикальна й при цьому безкомпромісна позиція РСДРП(б) викликала обурення не лише більшості політичних партій і громадських організацій країни, але й значне невдоволення та зростаючу протидію широких верств населення.

У ніч на 26 жовтня 1917 р. депутати Петроградської міської думи спільно зі штабом Петроградського військового округу, керівництвом «революційної демократії» (праві есери, меншовики, народні соціалісти) і Партії народної свободи (кадети), а також за участю багатьох інших демократичних організацій створили Комітет порятунку батьківщини й революції (його очолив правий есер А. Гоц). Члени цього політичного органу заявляли, що більшовики – це «безвідповідальні демагоги», які узурпували владу та, замість диктатури пролетаріату, запроваджували в Росії «диктатуру проти пролетаріату». Меншовик М. Скобелев твердив: «Контрреволюція проходить не тільки в праві двері, але й в надто ліві».

Комітет ухвалив відозву, у якій зазначалося: «Громадянська війна, розпочата більшовиками, загрожує втягнути країну в небачені страхіття анархії та контрреволюції й зірвати Установчі збори, які повинні зміцнити республіканський лад і назавжди закріпити за народом землю». Комітет порятунку батьківщини й революції, говорилося у відозві до громадян Росії, прагнув «зберегти спадкоємність державної влади» і «взяв на себе ініціативу відновлення Тимчасового уряду», що «доведе країну до

Установчих зборів». Комітет закликав громадян «не визнавати влади насильників», «не виконувати їхніх розпоряджень» та «встати на захист батьківщини і революції» [1].

Основну загрозу існуванню радянської влади більшовики вбачали в царському офіцерстві, великому чиновництві й буржуазній інтелігенції, у буржуазних і дрібнобуржуазних політичних партіях, насамперед кадетів, меншовиків та правих есерів. Уже 29 жовтня 1917 р. юнкери Миколаївського, Павлівського й Михайлівського інженерних училищ підняли повстання в Петрограді, захопивши пошту, телефонну станцію, чотири броньовики та Інженерний замок. Однак сили були нерівними: двісті тридцять юнкерів й офіцерів проти тисяч балтійських матросів і червоногвардійців – виступ жорстоко придушили, вийшла чергова «кривава неділя».

У ці ж дні скинутий більшовиками міністр-голова О. Керенський зібрав невеликі військові сили, щоб відновити законну владу «революційної демократії». Генерал П. Краснов на чолі 3-го кавалерійського корпусу зайняв Гатчину й Царське Село, проте його 700 вершників для штурму Пітера виявилось надто мало. Крім того, козаки в умовах розпаду армії й під впливом червоних агітаторів не бажали воювати: 1 листопада 1917 р. вони домовилися з більшовиками про припинення бойових дій. Козаків зі зброєю, кіньми й спорядженням відпустили по домівках, а генерала П. Краснова арештували. Наступного дня його звільнили під чесне слово – що не виступатиме проти радянської влади [2].

На початку листопада генерал М. Алексєєв розпочав формувати на Дону Добровольчу армію, яка складалася, передусім, з офіцерів, юнкерів та учнівської молоді. Оскільки чинний Верховний головнокомандувач армії генерал М. Духонін відмовився розпочати переговори про перемир'я з німецькою стороною, Раднарком усунув його з посади й призначив новим Верховним прапорщика М. Криленка. 19 листопада (1 грудня) 1917 р. М. Духонін наказав звільнити групу генералів на чолі з Л. Корніловим, які перебували в м. Бихові в ув'язненні – генерали попрямували на Дон, приєднавшись до Добровольчої армії. 20 листопада (2 грудня) 1917 р. революційні загони під командуванням М. Криленка зайняли Ставку в Могильові, учинивши жорстоку розправу над генералом М. Духоніним.

Упродовж кількох місяців відчутною проблемою для радянського керівництва був страйк службовців, які категорично відмовлялися виконувати розпорядження Раднаркому. Найбільший розголос отримали події, які сталися 26–27 жовтня в Державному банку: В. Менжинський із «групою товаришів» вимагав видачі 10 млн рублів на потреби радянського уряду, але отримав відмову. Мало того, чиновники банку опублікували заяву, у якій висловили протест проти «захоплення влади купкою змовників» і «посягань на надбання народу». Із подібними заявами виступили службовці багатьох інших державних установ, зокрема Головного земельного комітету, Особливої наради по паливу, Управління Миколаївської залізниці та ін. [3].

Страйкували телефоністки, телеграфісти, поштові працівники, банківські службовці, учителі й медсестри, адвокати та судді, управлінці на залізницях й окремих підприємствах. На службі залишалися лише кур'єри, кучери, шофери, опалювачі та прибиральниці – так би мовити, конторський пролетаріат. Так, А. Луначарський пригадував, що в Міністерстві народної освіти його зустріла група нижчих службовців, зате в кабінетах не було жодного працівника – він відчув «болісне безсилля». Те саме писав М. Лацис про започаткування Наркомату внутрішніх справ: «Ми не знали навіть, як взятися за справу, довелося вдатися до допомоги кур'єрів [...]» [4]. Уряд називав подібні форми протесту саботажем буржуазії та погрожував службовцям не лише звільненням із роботи й позбавленням продовольчих карток, але й арештами та скорими «народними розправами».

Дуже гостро постало питання продовольчого забезпечення, а разом із ним – небувалого розмаху спекуляції. У перші роки Великої війни царська адміністрація зуміла налагодити постачання необхідного мінімуму продуктів і промислових товарів, насамперед в обох столицях. Карткову систему запроваджено лише в серпні 1916 р. – для розподілу цукру, тоді як інші товари розповсюджувалися через торговельну мережу без формальних обмежень [5]. Натомість після Лютневої революції 1917 р. ситуація почала виходити з-під контролю демократичної влади: так, у Москві карткова система була поширена на хліб (березень), рис, крупи, макарони (червень), м'ясо (липень), тваринне масло (серпень), яйця (вересень), а після більшовицького перевороту – на рослинне масло (жовтень), кондитерські вироби (листопад), чай (грудень), у 1918 р. – на інші продукти харчування. Куцу пайкову (карткову) норму називали «голодною» [6].

Для захисту інтересів декларованої «диктатури пролетаріату», для розгортання боротьби з контрреволюцією й численними «ворогами народу», які не хотіли миритися з утратою перших демократичних завоювань, більшовики використовували насамперед Військово-революційний комітет (П. Лазимир,

М. Подвойський, В. Антонов-Овсієнко та ін.) і Народний комісаріат внутрішніх справ (перші дев'ять днів його очолював О. Риков, а згодом – Г. Петровський). Ці органи «революційного порядку», що придушували перші антибільшовицькі виступи, спиралися на загопи Червоної гвардії й робітничої міліції, які створювалися повсюдно при Радах робітничих і солдатських депутатів.

Певний час у Петрограді діяла група так званих робітничих комісарів на чолі з В. Бонч-Бруєвичем, управляючим справами Раднаркому. Вона розміщувалась у 75-й кімнаті Смольного палацу, тож цю групу стали називати «75-ю кімнатою». Група забезпечувала порядок у столиці й боролася з масовими п'яними погромами та анархістськими виступами. У цій кімнаті, за словами В. Бонч-Бруєвича, «викрито багато політичних і кримінальних злочинів, серед яких були дуже великі й важливі справи» [7]. Та все ж діяльність указаних органів не задовольняла радянське керівництво, що спонукало його вдатися до екстрених заходів і сформувати спеціальну репресивну структуру, наділену особливими повноваженнями.

7 (20) грудня 1917 р. вийшла постанова Ради народних комісарів, згідно з якою при радянському уряді створювалася Всеросійська надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією й саботажем (ВНК). До її складу увійшли В. Аверин, Д. Євсєєв, М. Жиделев, І. Ксенофонов, Я. Петерс, К. Петерсон, В. Трифонов [8]. На чолі комісії стояв Ф. Дзержинський, якого В. Ленін називав «революційним яacobинцем». 15 (28) грудня ВНК опублікувала відозву «До всіх Рад на місцях», вимагаючи негайно розпочати організацію надзвичайних комісій для боротьби з контрреволюцією. Однак на перших початках у багатьох губерніях таких комісій Ради не створили, здійснюючи протидію «ворожим елементам» із допомогою робітничих збройних загонів.

Згідно з постановою більшовицького уряду, комісії доручено придушувати контрреволюційні виступи й саботаж, віддавати під суд революційного трибуналу всіх контрреволюціонерів і саботажників, а також вести попереднє розслідування, виходячи з потреб справи. Всеросійська надзвичайна комісія поділялася на три відділи: інформаційний, організаційний та «відділ боротьби» (боротьби з контрреволюцією й саботажем). Комісія повинна була звернути першочергову увагу на діяльність правих соціалістів-революціонерів, саботажників і страйкарів, застосовуючи щодо них різні засоби впливу, зокрема видворення, конфіскацію майна, позбавлення продовольчих карток, опублікування списків ворогів народу та ін. [9].

8 (21) грудня 1917 року до складу новоствореної комісії введено В. Менжинського, О. Смирнова й К. Яковлева. Тоді ж для повсякденного керівництва діяльністю комісії сформовано Президію ВНК, що складалася з голови (Ф. Дзержинський), двох його заступників (М. Жиделев, К. Яковлев) і двох помічників (Я. Петерс, І. Ксенофонов). 11 (24) грудня 1917 р. створено відділ по боротьбі зі спекуляцією, яку в умовах глибокої господарської кризи радянська влада вважала серйозною загрозою безпеці держави. Після вступу в Раднарком лівих есерів 7 (20) січня 1918 р. членами Всеросійської надзвичайної комісії стали ліві есери П. Александрович, В. Волков, М. Ємельянов і П. Сидоров. Навесні 1918 р. проведено зміни в структурі ВНК: організаційний відділ реорганізовано в інгородній, а також створено відділ по боротьбі з посадовими злочинами [10].

У цей початковий період, коли відбувалося становлення Всеросійської надзвичайної комісії, Ф. Дзержинський особисто брав участь в обшуках, допитах арештованих, у веденні слідства й винесенні вироків. Він намагався швидко розгорнути діяльність ВНК і забезпечити її надійними кадрами та матеріальними засобами. 10 (23) грудня 1917 р. Ф. Дзержинський наказав реkvізувати в Петрограді кілька автомашин, щоб задовольнити потреби ВНК у транспорті [11]. Очільник Всеросійської надзвичайної комісії відзначався не лише ідейною переконаністю й відданістю більшовицькій партії, але й рішучою вдачею та жорстким характером, так необхідними новій владі для безжалюного й безоглядного знищення своїх політичних опонентів.

Першочергові репресивні удари більшовики нанесли по кадетській партії, арештувавши частину її лідерів та активістів. У січні 1918 р. вони розігнали Установчі збори, у яких відчутно переважали соціалісти-революціонери. На виборах до Установчих зборів більшовики здобули лише 25 % голосів, а в Україні – ледве 10 %. Згодом В. Ленін і його соратники почали активно витісняти з органів влади меншовиків і правих есерів. У червні 1918 р. їх виключили зі складу ВЦВК і місцевих Рад робітничих, солдатських та селянських депутатів. Значно ближчими до РСДРП(б) за своєю політичною позицією були ліві есери, які підтримали проголошення радянської влади і в грудні 1917 р., за пропозицією Л. Троцького, увійшли до складу радянського уряду. Однак практична діяльність більшовиків викликала

відверте неприйняття навіть лівих соціалістів-революціонерів, які відстоювали гасло «революційної демократії». Навесні 1918 р. вони вийшли з Раднаркому на знак протесту проти ратифікації Брестського миру, а в липні того ж року вбили німецького посла графа В. Мірбаха, після чого були виведені з усіх Рад.

Очевидно, що більшовицька верхівка відразу прагнула домогтися політичної монополії. За короткий час вона відсторонила від влади своїх суперників і встановила однопартійну систему в Росії. Однак це не привело до заспокоєння суспільства, а навпаки, спричинило дальше загострення політичного й соціально-економічного становища в країні. Протестні виступи в різних районах радянської республіки і серед різноманітних прошарків населення стрімко наростали, загрожуючи пануванню нової влади. До внутрішньої опозиції більшовизму приєдналися потужні зовнішні сили, невдоволені сепаратним миром Росії з Німеччиною, націоналізацією майна іноземців і відмовою від повернення боргів, – братовбивча громадянська війна доповнилася масштабною іноземною інтервенцією.

Із перших днів роботи в членів комісії склалися непрості стосунки з Наркоматом юстиції, яке очолював лівий есер І. Штейнберг і яке намагалося дещо стримати репресивні акції чекістів. У грудні 1917 року І. Штейнберг звільнив кількох членів Установчих зборів, арештованих за ордером Ф. Держинського, що стало підставою для ухвалення постанови Ради народних комісарів про відносини між Наркоматом юстиції й слідчими комісіями. Уряд погодився з пропозицією І. Штейнберга, що ВНК повинна передавати результати своєї роботи в слідчу комісію при революційному трибуналі або припиняти справу; діяльність ВНК повинна була розгортатися під наглядом наркоматів юстиції, внутрішніх справ і президії Петроградської ради, а робота слідчої комісії при революційному трибуналі – під наглядом НКЮ й президії Петроградської ради [12].

Проте так званий арсенал репресій, визначений для ВНК у постанові Ради народних комісарів від 7 (20) грудня 1917 р., ніяк не задовольняв надзвичайні комісії. Зазначені в документі засоби впливу на супротивників, у тому числі видворення, конфіскація майна, позбавлення продовольчих карток, опублікування списків ворогів народу тощо, не давали бажаного результату. Крім того, нарком юстиції І. Штейнберг видав інструкцію, що суттєво обмежувала каральні повноваження революційних трибуналів: вони мали працювати з обов'язковою участю звинувачення й захисту та максимальним вироком – позбавлення волі. Невдоволені більшовики вважали, що інструкція перетворювала революційні трибунали на публічні суди і тим самим вихолощувала їхню сутність «як органів революційної розправи [...]» [13].

На початку 1918 р. Всеросійська надзвичайна комісія розгорнула масові обшуки, облави та арешти серед «класових ворогів». Із цього часу тюрми Петрограда й Москви заповнювалися настільки стрімко, що ледве вміщали різноманітний «ворожий контингент». Задля їх розвантаження Раднарком доручив Наркомату юстиції вивезти в провінційні тюрми від третини до половини всіх в'язнів Петрограда. Із цією ж метою радянський уряд амністував частину кримінальних злочинців, насамперед арештованих за бандитизм й участь у так званих винних погромах. Проте гострі проблеми із залізничним транспортом не дали змоги повною мірою виконати вказівку Раднаркому, тож одним із методів «розвантаження» столичних тюрем згодом стали масові розстріли [14].

Попри згадані вимоги Наркомату юстиції, спрямовані на обмеження сваволі Всеросійської надзвичайної комісії, чекісти продовжували нарощувати репресивні заходи. Тому Раднарком неодноразово повертався до розгляду конфліктів, які виникали між Наркоматом юстиції й ВНК. Зокрема, у січні 1918 р. уряд доручив НКЮ терміново перевірити підстави утримання в тюрмах політичних в'язнів, звільнивши всіх тих, кому впродовж 48 годин не буде висунуто звинувачень. Того самого місяця Рада народних комісарів розглянула питання про чітке розмежування функцій наявних установ розшуку, слідства та суду, прийнявши таку резолюцію: «У Надзвичайній комісії концентрується вся робота з розшуку, припинення і попередження злочинів, усе ж подальше ведення справ, ведення слідства і постановка справи на суд надається слідчій комісії при трибуналі» [15].

Проте з початком німецького наступу права ВНК були різко розширені. У декреті Раднаркому від 21 лютого 1918 р. «Соціалістична вітчизна в небезпеці», написаному головою уряду В. Леніним, визначено особливі повноваження Всеросійської надзвичайної комісії. Цей документ надавав ВНК право без суду й слідства розстрілювати на місці злочину ворожих агентів, спекулянтів, громил, хуліганів, контрреволюційних агітаторів і німецьких шпигунів. Тож уже наступного дня Надзвичайна комісія оголосила, що відмовляється від «великодушної боротьби з ворогами народу [...]» та що в умовах

тодішнього гострого протистояння з «гідрою контрреволюції» всі супротивники влади «будуть безжалюбно розстрілюватися заговорами комісії на місці злочину» [16].

12 березня 1918 р. центральний апарат Всеросійської надзвичайної комісії переїхав із Петрограда до Москви. Ще через десять днів ВНК ухвалила рішення про створення місцевих надзвичайних комісій по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією, зловживаннями по посаді та в пресі. У постанові наголошено, що право проведення арештів, обшуків, реквізицій, конфіскацій та ін., пов'язаних із зазначеними злочинами, належало виключно надзвичайним комісіям як у Москві, так і на місцях [17]. Упродовж весни 1918 р. згадані комісії виникли в багатьох губерніях і повітах Росії, розгорнувши масштабні переслідування ворогів радянського режиму. Місцева надзвичайна комісія включала слідчу комісію, секретну частину, відділ боротьби з контрреволюцією й відділ боротьби зі спекуляцією.

Тоді ж, навесні 1918 р., в органах державної безпеки з'явилася перша «трійка», яка мала надзвичайні повноваження та могла виносити вироки в позасудовому порядку. До складу цього органу розправи над «ворогами народу» входили Ф. Дзержинський, В. Александрович і Я. Петерс, його вироки про вищу міру покарання повинні були виноситись одногосно. Згодом склад «трійки» дещо змінився: до неї увійшли Ф. Дзержинський, В. Александрович і М. Ладис, заступниками стали І. Ільїн, Я. Петерс та В. Фомін [18]. За прикладом центрального апарату ВНК почалося створення аналогічних «трійок» місцевими надзвичайними комісіями, що дало змогу більшовицькому керівництву здійснювати масштабні й практично ніким не контрольовані репресії на території всієї країни.

Значну увагу Всеросійська надзвичайна комісія приділяла роботі в армії. 9 квітня 1918 р. Президія ВНК доручила одному з підрозділів відділу боротьби з контрреволюцією виконувати контррозвідальну діяльність серед військових. Із часом зусилля в цьому напрямі помітно зросли, адже влітку 1918 р. порядок набору військовослужбовців принципово змінився. Спочатку червоноармійцями ставали насамперед добровольці з робітників, матросів і солдатів, але після запровадження обов'язкової військової служби в Червоній армії з'явилося чимало військових спеціалістів, офіцерів та генералів колишньої царської армії. Зрозуміло, що вони не користувалися політичною довірою радянської влади, а тому підлягали постійному контролю з боку спецслужб і приставлених до них комісарів.

Дещо повільніше відбувалося становлення надзвичайних комісій на транспорті. 28 квітня 1918 р. ВНК обговорила питання проведення агентурно-оперативної роботи на залізницях й водних шляхах, проте спеціальні транспортні підрозділи в органах безпеки почали формуватись лише влітку того ж року. Так, у серпні за постановою Раднаркому при Всеросійській надзвичайній комісії створено Залізничний відділ, який поступово налагодив боротьбу із саботажем, страйками, антирадянською агітацією та іншими проявами так званої контрреволюції в середовищі залізничників. У період громадянської війни та іноземної інтервенції залізничний транспорт відіграв стратегічну роль у житті країни, що позначалося на вимогах влади до чекістської роботи в цій сфері [19].

У червні 1918 р. відбулася 1-ша Всеросійська конференція надзвичайних комісій, у якій брали участь представники центрального апарату ВНК і 43 місцевих комісій – обласних, губернських і повітових. Конференція ухвалила рішення: «організувати на всій території Радянської Росії надзвичайні комісії, які б взяли на себе весь тягар роботи з охорони революційного порядку і безжалюдної боротьби з контрреволюцією, спекуляцією та злочинами по посаді». Конференція прийняла постанову про організацію та основні завдання діяльності надзвичайних комісій, у якій поряд із виконанням указаних функцій пропонувала РНК передати цим комісіям охорону всієї залізничної мережі й прикордонної смуги країни [20]. За рішенням конференції, кожна надзвичайна комісія поділялася на відділи: боротьби з контрреволюцією, спекуляцією, посадовими злочинами та іногородній. Конференція також визнала необхідним сформувати особливий корпус військ ВНК [21].

20 червня 1918 р. в Петрограді вбито одного з активних проповідників більшовицького терору, комісара в справах преси, пропаганди та агітації, члена Президії ВЦВК В. Володарського (М. Гольдштейна). Це вбивство, учинене есером Сергеевим, дало потужний поштовх для розгортання масових репресій у країні. Через тиждень після згаданої події глава радянського уряду В. Ленін у листі до Г. Зінов'єва рішуче вимагав «не стримувати революційну ініціативу мас [...]» Він наполегливо закликав Г. Зінов'єва та інших місцевих більшовиків запровадити якнайширші репресії проти ворогів у Петрограді. «Треба заохочувати енергію і масовидність терору проти контрреволюціонерів, – писав В. Ленін, – а особливо в Пітері [...]» [22].

На початку липня 1918 р., після збройного виступу лівих есерів, Раднарком затвердив новий склад Колегії ВНК, до якої входили виключно більшовики. Із 7 липня обов'язки голови Всеросійської над-